

ELS PROJECTES DE DESSECACIÓ DE S' ALBUFERA

**RESUM DE PROJECTES I TEMPTATIVES DE
DESSECACIÓ**

Francesc Lillo Colomar

ELS PROJECTES DE DESSECACIÓ DE S'ALBUFERA

RESUM DE PROJECTES I TEMPTATIVES DE DESSECACIÓ

**

Introducció: el context històric

La història de s'Albufera presenta molts de caires, moltes arestes poc conegudes. Una d'elles és la dels bastiments que es forjaren per aconseguir un estat d'opinió favorable a la declaració d'utilitat pública de les obres de dessecació de s'Albufera, primer entre els governants i després entre la població de la comarca.

Discursos, arguments i teories, dictàmens de personatges il·lustres i il·lustrats, denúncies, reclamacions per danys i perjudicis; tot un caramull de reivindicacions, queixes i laments; tot junt va arribar a conformar finalment un clam digne de ser tingut en compte per les autoritats: es posà en marxa l'engranatge necessari per impulsar els diferents projectes de sanejament, canalització i/o dessecació.

Fins la culminació dels idearis higienistes il·lustrats sembla que pocs canvis havien tingut lloc en la pell d'aquell territori. De s'Albufera coneixem poc allò relacionat amb l'època prèvia a la Conquesta i especialment la de la Mallorca musulmana. Tot i que sembla –pels mapes més antics- que no s'hi feren grans infraestructures hidràuliques, aquest era un territori explotat i aprofitat secularment per caça i pesca, pastures i bagatge i també en l'explotació salinera: en diversos documents de capbreuacions i transmissions d'herències o vendes de la finca de Son Sant Martí apareix - des de 1272 - , la reserva pels senyors a l'explotació de les salines que hi ha a la garriga.

Des del Repartiment fins a la fi de l'Antic Règim, s'Albufera i tot el que l'envolta tampoc va sofrir gaires transformacions. Les relacions foren les pròpies del domini feudal. Una bona prova d'això és l'abundantíssima documentació dels plets i enfrontaments constants dels pobladors de sa Pobla, Muro, Alcúdia i Santa Margalida per l'aprofitament dels recursos, amb els senyors de les finques de Son Sant Martí, la gran Albufera i Son Sant Joan.

La història de s'Albufera no és aliena als profunds canvis d'ordre polític i social que se varen succeir des de principis del XVIII fins al mitjans del XIX, amb la fi de l'Antic Règim i la consolidació de la monarquia absolutista. El reformisme borbònic serà un impulsor dels ideals de les reformes¹.

Si l'ideal de la Il·lustració és el domini de la naturalesa per la raó, els projectes de sanejament de zones humides entren de ple en aquests pressupostos. Això justifica qualsevol intent de dur a terme aquestes obres de sanejament. No obstant això, no serà fins a la nova legislació liberal –*Llei de 17 de juliol de 1836* - que facilitarà les expropiacions per raó d'utilitat pública - en què les diferents companyies o particulars no veuran una clara possibilitat de negoci i s'interessaran en invertir *capitals inactius*.

**Ex-Libris o segell de Lee Latrobe Bateman

Excedeix de les pretensions d'aquest resum aturar-nos al detall de cadascun dels projectes, dictàmens o plànols que a continuació es descriuran. De fet, sols esmentarem aquells que aporten informació valuosa sobre s'Albufera i la seva problemàtica, i en alguns casos esdevenen una radiografia precisa de la geomorfologia d'aquell territori.

1 Intents de dessecació: projectes i temptatives

Alexandre de Cauterac d'Ornezau

La *Reial Societat Mallorquina d'Amics del País* (RSMAP)², fou creada el 1778 durant el regnat de Carles III, i serà la principal impulsora de projectes per a la millora i el foment de l'agricultura, la indústria i el comerç.

Alexandre de Cauterac d'Ornezau planteja el 1799³ un projecte de dessecació de les zones humides de Mallorca. Aquesta iniciativa comptà amb l'ajut i l'entusiasta col·laboració de la RSMAP. Tot i els detalls del projecte de dessecació que De Cauterac exposà a petició de la RSMAP, les circumstàncies polítiques i econòmiques del moment no faran possible la seva realització i finalment, amb la Guerra del Francès haurà d'abandonar Mallorca.

De Cauterac toparà amb l'oposició de propietaris i pagesos de sa Pobla, temorosos de l'esgotament de les reserves d'aigua que alimenten els seus pous i sínies, si es du a terme la dessecació.⁴ El projecte pretén aconseguir la dessecació mitjançant la utilització de maquinària hidràulica: 6 màquines situades a les parts més baixes recollirien les aigües de tota s'Albufera a través de nombroses síquies de petita amplària (0,80 m); d'aquestes màquines fins a la mar es canalitzaria l'aigua per canonades col·locades sobre un mur.

De Cauterac és el primer que planteja la construcció de dos grans canals que rebrien les aigües dels torrents de Muro de Sant Miquel i les conduirien directament a la mar. El pressupost total de les obres pujava als 1.624.000 Reials velló i en compensació demanava la meitat de les terres dessecades⁵.

A diferència del projecte de De Cauterac, els primers dictàmens i projectes que a continuació es descriuen tenen en comú el fet que no plantegen la dessecació de s'Albufera com a prioritat. La diferència radica en què en aquests projectes que seguiran al de De Cauterac, únicament es proposa la canalització dels principals torrents i canals per donar sortida a les aigües de les plenes de la manera més ràpida i directa cap a la mar. En aquest sentit no es proposa en cap moment ni l'alienació dels terrenys del Reial Patrimoni ni l'expropiació de les terres aconseguides per la baixada de les aigües, causa de tots els temors i del rebuig expressats per la gent de sa Pobla.

Passades les convulsions de la guerra, altres personatges il·lustrats o persones compromeses amb les millores sanitàries i socioeconòmiques del país, jugaren un paper decisiu per aconseguir l'estat d'opinió necessària a favor del sanejament de les terres inundades. Convé destacar a Tomás de Rifá, Bartomeu Sureda, el metge Joan Reinés, Joan Sorà i d'altres.

També volem destacar l'aportació que al debat que sobre l'aprofitament dels recursos naturals de s'Albufera, tingué sens dubte la publicació anònima satírica "*El parto del monte en las cercanías de la albufera*"⁶ crítica il·lustrativa de les pràctiques feudals

presentes a s'Albufera fins a la segona meitat del XIX; càustica ironia pels resultats reals – *ridiculus mus* - de les expectatives i aspiracions creades en torn als decrets de les Corts de Cadis que abolien privilegis exclusius i privatius, de vassallatge i de jurisdicció.^{7 i 8.}

Eusebio Ruiz

El 23 de maig de 1815, Eusebio Ruiz, Coronell del Real Cos d'Enginyers, fa entrega d'un dictamen⁹ en el qual descriu amb detall l'estat de deteriorament dels camins, torrents i síquies de les terres de marjal pertanyents al Reial Patrimoni. Tot i que sembla que no va aixecar plànol que acompanyés el seu dictamen, destaca la profusió de la toponímia emprada, sens dubte fruit d'una detinguda prospecció del territori.

Pel reforçament dels talussos del Torrent de Sant Miquel i per poder fer front a les considerables despeses econòmiques, entre d'altres mesures, Eusebio Ruiz proposa: *“Para que no fuese tan costoso la inversion de jornales de peones convendria destinarse una brigada de 15 á 20 presidiarios donde los que por razon del penoso trabajo, y poca salubridad en los meses de Junio, Julio y Agosto se les gratificase con dos reales de vn. diarios a cada uno, y los restantes meses del año con la mitad.”*

Eusebio Ruiz planteja – com ja ho va fer De Cauterac el 1799- la proposta de construir dos canals principals per rebre les aigües dels torrents i conduir-les a la mar¹⁰. Ruiz apunta la idea d'obrir una bretxa en el Braç de Son Sant Martí per donar sortida a la mar a les aigües dels torrents de Muro i de Sant Miquel, les quals conflueixen en el Pas de la Creu.

Com és sabut - i es pot veure en els distints plànols aixecats fins a les obres de la *New Majorca Land Company* – tota l'aigua de s'Albufera feia un recorregut llarg i sinuós fins a la seva sortida a la mar; després de travessar tota la plana inundada, l'aigua es desviava en direcció a Alcúdia i desembocava a l'Estany dels Ponts i sortia definitivament a la mar pel Pla des Pinar.

La Plena d'en Gelat

La pròpia naturalesa va facilitar les coses als enginyers: el dia 1 de desembre de 1852 i després de dos dies de diluvi *“...cayguent tot lo die y tota sa nit aygo a portadores...”* hi va haver la gran plena, la *plena d'en Gelat*¹⁰, que a més de produir considerables danys i perjudicis, va obrir la desitjada bretxa a la barra dunar: *“No siendo suficiente el cauce de dicho torrente (el de Muro) para contener la abundancia de aguas, se abrió otro nuevo dentro el predio Son March, y salido á la Albufera rompió el arenal hasta el mar, abriendo un canal de unos doscientos pasos de ancho y cinco varas de profundidad...”*¹¹ - just en el lloc anomenat des de llavors s'Oberta.

Tomás de Rifá

Un any després, el també Coronell del Reial Cos d'Enginyers, Tomás de Rifá, entrega un dictamen¹² amb data 27 d'agost de 1816, el qual va acompanyat d'un plànol¹³ d'extraordinària factura.

Es tracta del primer plànol que coneixem amb tant de detall i precisió. En aquest, les síquies mestres, les carreres i els torrents es troben perfilats i perfectament identificats, així com la distribució de les veles de la marjal poblada, que corresponen als terrenys del Reial Patrimoni, objecte i motiu de l'aixecament del plànol.

La toponímia és molt profusa i la ubicació de sa Roca, s'Ullastrar, el Cibollar o el Pas de la Creu ens permet fer-nos una idea de la seva situació abans de que s'obrissin canals i síquies que transformarien del tot aquell territori.

Tomás de Rifá, veient la dificultat que suposava l'eliminació de les parances per a la pesca d'anguiles i peix situades en el Caminal - el pas que travessava les 6 síquies que vessaven l'aigua a l'Estany dels Ponts i després a la mar- planteja també la conveniència d'obrir una síquia que, en direcció als Replans de Muro, facilités el pas a les aigües travessant el Braç de Son Sant Martí: *"...sin embargo si se quiere conservar esta obra -les parances- para aprovecharse de la pesca soy de dictamen se haga una nivelacion desde el terreno llamado los Replans de Muro empezandola desde el fondo ó suelo del Estanque inmediato atravesando el Bras por Son Marti ... y poder asi calcular el coste de una zanja que de salida a sus aguas..."*. *"El beneficio que se notará dentro pocos años ... atrahera la codicia de las gentes, pues tocaran las ventajas que disfrutaban sus vecinos en sus cosechas que duplicaran y desearan los arrendamientos de las infinitas tierras que quedaran a disposicion de poderse cultivar; pudiendo asegurar que S.M. tendra mayor cantidad de tierras que arrendar..."*

Com es pot veure aquí, l'objectiu és canalitzar les aigües cap a la mar per evitar les inundacions durant les plenes i guanyar terrenys tant per cultius com per pastures per incrementar el nombre de llogaters i rendes del Reial Patrimoni.

Bartomeu Sureda i Joan Sorà

Bartomeu Sureda i Miserol (1769-1851) fou un destacat personatge de la Il·lustració tardana¹⁴. Nascut a Mallorca d'una família de fusters mallorquins, va estudiar dibuix a Palma i es traslladà a Madrid. En els seus viatges per tota Europa es forma en enginyeria mecànica, gravat i ceràmica. A Espanya dirigirà diverses fàbriques reials (de teixits, de porcellanes i de vidre) i aportarà els seus coneixements en maquinària industrial, en el disseny d'aparells mecànics, i especialment en la indústria tèxtil i del vidre.

El 9 de desembre de 1816 en carta dirigida a l'administrador del Reial Patrimoni, Antonio Laviña, Bartomeu Sureda ofereix els seus serveis a la causa de sanejar s'Albufera: *"Por Real orden de 6 de abril ultimo... se sirvió S.M. concederme las dos terceras partes del sueldo que disfrutava por Director de la Rl. Fabrica de porcelana, para que con este auxilio pueda establcer en esta Ysla una fabrica de hilados,..., y no estando aun satisfecho asi mi celo por el servicio de S.M. , y sabiendo el empeño con que VS. adelanta las mejoras de las obras de canales y sequias en la gran riqueza que tiene el Rl. Patrimonio, en la villa de la puebla, me ha parecido ofrecerme á dirigir otras obras especialmente el dar salida a las aguas en cuyo ramo he hecho un estudio particular sin mas premio ni remuneracion que el sueldo que se me ha señalado..., pues como mi permanencia en las marjales no ha de ser continua y solo de algunos dias en los periodos de las limpieza o de direccion de obras, este nuevo encargo en nada ofende al objeto que S.M. ha tenido para concederme las dos terceras partes de mi sueldo."*¹⁵

No ens ha estat possible endevinar la verdadera causa que va provocar el rebuig d'aquest desinteressat oferiment de persona tan qualificada, emperò després d'un anar i venir de cartes d'Antonio Laviña amb la Reial Casa, en data de 20 de desembre de 1818, la Reial Acadèmia qüestiona els coneixements necessaris en hidràulica de Bartomeu Sureda, ja que no consta que els hagués obtingut en aquella Acadèmia.

L'intent de venda en aquells moments de la finca més gran de totes les que conformaven s'Albufera, coneguda com a la Gran Albufera, no tingué èxit: el desinterès que mostrà el Reial Patrimoni quedà ben palès en un seguit de cartes de rebuig - l'última de les quals fou amb data 22 de març de 1819¹⁶ - a les ofertes i rebaixes de Pedro María de Lante.

Bartomeu Sureda, ja jubilat, es trasllada a Mallorca el 1829 i el 3 d'octubre de 1830 signa un dictamen¹⁷ i presenta un plànol de s'Albufera¹⁸, juntament amb Joan Sorà, catedràtic d'institut i professor de l'escola de matemàtiques, geografia i llengua - institució protegida pel Consolat de Mar i Terra - al capdavant del qual en aquella època hi havia Josep de Togores i Sanglada, Comte d'Aiamans.¹⁹

En aquest plànol de 1830 i des d'una desacostumada perspectiva, se'ns ofereix una visió de s'Albufera molt singular, més artística i menys topogràfica que les precedents. No obstant això, és admirable la quantitat d'informació que ens ofereix aquesta cartografia tant en el conjunt com en detalls molt precisos.

Aquí, el canal projectat per donar sortida a les aigües, travessant el Braç de Son Sant Martí es troba situat al nord de l'Estany d'Abaix; aigües amunt es projecta la canalització dels torrents de Sant Miquel i de Muro o del Rafal Garcès i de les síquies mestres que desaiqüen les marjals: tots ells confluirien en el Pas de la Creu.

Mapa aixecat el 1830 per Bartomeu Sureda i Joan Sorà (Archivo General de Palacio, Madrid)

La iniciativa de les obres sorgeix en aquest moment del Reial Patrimoni i és aquesta institució la que mostra ara interès en la compra de s'Albufera Gran: *“Cuando en 1830 se concibió por esta Bailía el proyecto, la primera base fué la de adquirir por compra la Albufera con todas sus pertenencias, y hasta se llegó al extremo de evaluaciones y demas, no pudiendo acordar difinitivamente el precio. El Real Patrimonio en aquella epoca siendo propietario de la Albufera, podia sin mucho gravamen llevar á efecto la canalización, no en un año solo, sinó paulatinamente, y los productos con que contaba, apenas se hubieran resentido del gasto anual.*

Ademas el estado de la misma Albufera, es decir de su principal granjeria, la pesca y la caza, ofrecia una esperanza de aumento, y poder llegar con el tiempo á constituir una renta anual dupla de la que entonces producía. Estas consideraciones y la del aumento

que se obtenia en los diezmos de los terrenos beneficiables, eran justos motivos para empeñarse en aquel proyecto, que no se hubiera abandonado á no mediar pocos años despues las ocurrencias que tanto han contribuido á menguar los productos de esta Bailia."²⁰

No sabem a quines ocurrencies al·ludeix el Batle General, però el cert és que la compra no es va materialitzar, per la qual cosa el projecte de Sureda i Sorà romandrà també en el calaix dels projectes impossibles.

Joan Sorà tornarà a aixecar un plànol "*copia rectificada del que formó en 1830*"²¹ i elaborarà un dictamen l'any 1852, per encàrrec de l'administrador del Reial Patrimoni Balear. En aquest plànol es pot observar una desviació cap al sud –respecte al plànol de 1830- en la projecció del canal que hauria de travessar el Braç per donar sortida a les aigües cap a la mar. El canal projectat unifica les aigües igualment a l'altura del Pas de la Creu, però travessa l'Estany de Baix per acabar a la mar, a distància de l'anterior projecció, però encara lluny del que seria definitivament la sortida per s'Oberta.

Bouvy & Verniere

Avalats per la dessecació del Prat de Sant Jordi, Paul Bouvy i Paulí Verniere es dirigeixen el 1847 al Govern de S.M. sol·licitant la concessió provisional de les obres de dessecació: "*Despues de haber llevado á cabo el infrascrito y su consocio Mr. Paul Bouvi con un éxito superior á sus esperanzas la difícil y costosa obra del desagüe del pantano que existia cerca de Palma de Mallorca titulado el Prat de s. Jordi, y habiendoles acreditado la experiencia cuan beneficioso ha sido su resultado, así para el pais y para los propietarios del terreno, como para el Gobierno que sin gasto alguno por su parte ha visto aumentar los productos de un espacio vastísimo que antes eran insignificantes ó nulos, concibieron los espresados Ingenieros y Directores de la obra citada, el proyecto de verificar igual trabajo con la Albufera de Alcudia en la misma Isla de la propiedad de S.M. Pensamiento grandioso y atrevido á la verdad, pero realizable si el Gobierno ó la Administracion del Real Patrimonio le prestaba su apoyo.*

A este fin se trasladaron á Alcudia con el objeto de estudiar el terreno que ocupa la Albufera y poder así apreciar mejor facultativamente la posibilidad de dha. Empresa; movidos unicamente por el deseo de adquirir renombre, y la estimacion de un pais en el cual se hallan establecidos. Practicado ya el reconocimiento que se habian propuesto, se corroboraron en la idea de que se podia llevar á efecto el desagüe, aun cuando fuese su coste de alguna consideracion, tanto porque la situacion del terreno permite esta operacion por medio de canales de circunvalacion ó acequias directas, cuanto que su ejecucion lejos de lastimar ninguna clase de intereses les es al contrario beneficioso á todas luces..."²²

Aquesta sol·licitud promourà un expedient d'àmplies repercussions polítiques i socials a tota la comarca, com es veurà més endavant. A la vegada serà la causa de la declaració d'utilitat pública per a les obres de dessecació el 19 de novembre de 1851.

No coneixem cap plànol ni dictamen de la seva autoria i sembla que no encetaren cap tipus d'obra. Per les seves queixes i reclamacions tot indica que foren víctimes de la burocràcia i les resistències del Reial Patrimoni de Balears, el qual feu servir les seves prerrogatives –pel dret que li pertocava com a propietari - per allargar tots els terminis. No obstant això, amb data 10 de juliol de 1852 es constata la renúncia del Reial Patrimoni en favor de Bouvy i Verniere, i ordena que es celebri el contracte, tot i que no

ens ha estat possible verificar la seva consumació. Posteriorment, el 1855, Verniere amb un altre soci de nom Antonio Álvarez y García rebran la concessió de les obres.

Antonio López Montalvo

No hi ha dubte de la importància i la transcendència que va suposar la intervenció del que en aquells moments era l'enginyer en cap de la província. Com a encarregat del Servei d'Obres Públiques a Balears, Antonio López redacta un informe amb data 21 de novembre de 1847²³ i explica els beneficis que se n'obtidrien de la dessecació de s'Albufera i preveu un termini de quatre anys per a realitzar-la.

Posteriorment a la declaració d'utilitat pública per a la dessecació (19 de novembre de 1851), López rep l'encàrrec de realitzar un estudi a fons de la qüestió, i en data 25 d'agost de 1853 envia una memòria descriptiva²⁴ del projecte complet de dessecació i un plànol a escala 1:10.000.

Tot i que ell declara que *“Estoy muy lejos de pretender que el trabajo que presento... se considere ni aun como anteproyecto...”*, el cert és que ens trobem davant un estudi de gran abast, que deixa poc marge a la improvisació i ofereix propostes concretes per a la seva realització i que serviran de base per a tots els projectes que es presentaran,- amb les modificacions corresponents - inclòs el de la *New Majorca Land Company*.

En aquest document queda reflectida la transcendència de la rompuda de la barra dunar *“Hasta el mes de Noviembre anterior, todas las aguas no tenían otra salida que por 23 tageas practicadas en el espresado dique (el Caminal), mas bien para facilitar la pesca de anguilas que para dar salida á las aguas ... Las inundaciones extraordinarias que tantos desastres causaron en esta Ysla en el mes de Noviembre de 1852 acumularon sobre todos los terrenos de la Albufera la inmensa cantidad de 100.000.000 de metros cúbicos de agua que por momentos aumentaba. Esta enorme masa produjo como no podia menos de suceder un rompimiento extraordinario en el dique de arena que lo separaba del mar ... y a esta feliz coincidencia se debe la pronta evacuacion de los terrenos ... Esta circunstancia ha favorecido para que varios propietarios interesados hayan abierto el canal que se representa en el plano con 9 metros de latitud y 1,2 metros de profundidad, hasta el espresado rompimiento. Pero no haciendo en él las obras de defensa que por la acumulacion de las arenas le van obstruyendo por momentos, esta cortadura desaparecerá muy pronto.”*

Lluny del discurs ampul·lós propi de l'època, López es mostra més prosaic i sintetitza en poques paraules: *“... a poco que se examinen los planos y los datos apuntados, se ve que todo está reducido a la construccion de canales y al establecimiento de algunas maquinas para elevar las aguas que se hallan superiores al nivel del mar... El objeto principal de las obras ... es el de recibir todas las aguas que vienen de los torrentes, recoger las de las lluvias, e impedir su derrame sobre los terrenos hoy inundados...”*

Per aquest propòsit López planteja la construcció de tres canals: el primer que parteixi del torrent de Sant Miquel *“sirviendo en este concepto de canal de circunvalación por la parte del Norte”* i desemboqui a l'Estany dels Ponts.

El segon canal seria el que recolliria les aigües del torrent de Muro circumval·lant s'Albufera en direcció sud, cap a Son Sant Martí, per acabar a la bretxa oberta en la Plena d'en Gelat.

I el tercer seria un canal central que partint de la Siquia de Son Senyor en direcció al Pas de la Creu, recolliria les aigües de pluja, les dels ullals interiors i les síquies mestres de la part central, conduint-les a les “faldes del pinar de Son Sant Martí” on gràcies a unes màquines hidràuliques s’elevarien per sortir definitivament a la mar.

En el Capítol Quart es constata la preocupació sobre l’estat d’opinió de la gent de Sa Pobla entorn als successius projectes que es presenten arrel de la declaració d’utilitat pública a les obres de dessecació. *“Consecuencia del desagüe en las marjales. Los habitantes de la villa de la Puebla estan muy interesados en que la situacion de estos productivos terrenos no se altere y es muy justo y natural que asi suceda. De aqui proceden los temores que abrigan acerca del resultado de estas operaciones... En los Prados... tienen estos vecinos el privilegio de introducir a pastar sus ganados; este es otro temor que tienen aquellos habitantes, pero considerando que todos estos terrenos pueden convertirse en marjales, en prados artificiales que produzcan con mucha abundancia mayores pastos, y que los derechos que pueden tener para usufructuarlos serán respetados como corresponde, se ve que este temor es de poco fundamento”*.

Com a proposta genuïna, López planteja la construcció de dos embassaments aigües amunt de s’Albufera, és a dir, als torrents de Sant Miquel i de Muro abans d’arribar a la zona humida: en els detallats càlculs que es fan dels cabals aportats per a cada conca, no hem trobat cap referència a les Fonts Ufanes de Gabellí i al seu important tribut a s’Albufera. Tot i això quan es planteja el primer d’aquests embassaments: *“hay buenos emplazamientos para establecer un pantano, pero el mas á proposito es el que se halla proximo á los llanos de Ullaró”*, volem pensar que es pretenia aprofitar aquelles aigües, mitjançant un *“deposito de 400.000 metros cúbicos, que puede renovarse dos veces al año, es decir que durante este tiempo podria disponerse del volumen de agua de 800.000 metros cúbicos.”*

Com veiem, López s’avançava fins i tot al debat que adesiara sorgeix entorn a l’aprofitament de les aigües de les Fonts Ufanes.

Respecte al torrent del Rafal Garcès o de Muro, es proposa la construcció de dos embassaments *“uno en la inmediación de la montaña y otro a la inmediación de Llubí, y aunque entre ambos no pueda disponerse mas que de 1.000.000 de metros cúbicos, deducidas toda clase de perdida, tendremos igualmente que podrán regarse 222 hectareas, que unidas a las anteriores forman un total de 561 cuarteradas de tierra. Esta sola parte del proyecto general bastaría para hacer posible su egecucion bajo el aspecto financiero... En esta Ysla mas que en ningun otro pais es harta necesaria la introduccion de este sistema de riegos por la escasez é irregularidad de las lluvias.”*

A la conclusió, López postula que la dessecació és possible mitjançant la canalització de les aigües i l’ajut d’una màquina de vapor, i que de les 3.203 Ha de la superfície calculada per s’Albufera, 2.397 Ha resultarien utilitzables per a l’agricultura, amb un pressupost aproximat de 3.911.800 reials velló.

Juan María de Villaverde

Tampoc Juan María de Villaverde va tenir èxit en el seu intent, i pot ser fins i tot no arribà a encetar les obres. Els documents són en aquest aspecte confusos i contradictoris. Per Reial Ordre de 27 d’abril de 1857 – caducada la concessió a Cayetano González - s’autoritza a Villaverde a fer els estudis de dessecació de s’Albufera i presentar el corresponent projecte, el qual fou aportat amb data 30 de desembre de 1857. La concessió fou aprovada per Reial Decret de 26 de juny de 1859²⁵

a nom de Juan María de Villaverde. No obstant això, sis mesos després, el 5 de gener de 1860, trobem ja a *Palet i Cia.*, de Sebastià Palet, com a nova empresa concessionària de les obres de dessecació.

El projecte de Villaverde, tot i no ser realitzat pel seu promotor, és el de més transcendència i de conseqüències més importants en la definitiva empresa de dessecació. Hi ha dues qüestions cabdals per afirmar això: la primera perquè fou traspassat talment als successius concessionaris fins arribar a Bateman, el qual l'adoptarà, introduint-hi, això si, importantíssimes modificacions en els respectius projectes en el decurs de les obres que durà a terme la *New Majorca Land Company*.

La segona perquè les condicions d'atorgament de la concessió esdevindran la principal causa de disputes i contindran la fórmula definitiva per a l'expropiació de tots els terrenys dessecats: "*Estando declarada esta obra de utilidad pública el concesionario podrá adquirir con arreglo a la ley de 17 de julio de 1836, los terrenos hoy improductivos que se hallaran ya constante, ya periódicamente cubiertos por las aguas, así como la parte necesaria para las obras, de los que esten aprovechados o sean susceptibles de cultivo conocido en el país y dispuesto en el plan con el nombre de prados y marjales.*"

És important assenyalar també que les importants modificacions del projecte respecte del de López -la més important de les quals és unificar els dos torrents - fou l'argument principal del Reial Patrimoni en la disputa posterior – en part contra el ministeri de Foment i en part contra els concessionaris de la *Majorca Land Company*-, en la qual es resisteix a cedir els terrenys taxats per a l'expropiació.

El projecte de Villaverde²⁶ com hem dit, introdueix importants modificacions al dictamen de López, la més important de les quals és la de descartar els canals de circumval·lació i projectar-ne dos de paral·lels i perpendiculars a la mar, que recollissin les aigües dels torrents de Muro i de Sant Miquel. Les raons són economitzar en la seva construcció - per la menor longitud - i aconseguir un major pendent de la solera en benefici del desaigua ràpid en casos de plena grossa. Villaverde recupera la idea ja formulada per De Caüterac, Ruiz, Rifà, Sureda i Sorà.

A més, i a diferència de López, Villaverde proposa reblir els grans estanys, amb la qual cosa no es necessita la màquina de vapor que proposava López i es guanyen moltes hectàrees de nous terrenys per a cultius. El pressupost total de l'obra augmenta també les diferències respecte al projecte de López, ja que en aquest cas ascendeixen a 16.923.219 Reials velló.

2 La singular relació de Sa Pobla amb s'Albufera

Alcúdia, Muro i Santa Margalida, des de finals del segle XVIII i fins a principis del XIX mantingueren una activa reivindicació i una continua denúncia de les condicions de vida en aquella "*comarca yerma y mortífera conocida en la Isla bajo el nombre de la Albufera de Alcudia*".²⁷

Sa Pobla - per motius molt fonamentats, com es veurà més endavant - va mostrar-se contrària a qualsevol canvi en els usos i aprofitaments dels què gaudien els seus habitants des dels temps del Repartiment. Per als poblers, a diferència dels altres pobles esmentats, la dessecació de s'Albufera i la conversió en terres de cultiu, podia suposar -

i de fet ho va suposar més tard - la pèrdua dels terrenys del Reial Patrimoni, els quals aprofitaven comunament per a pastures i bagatge.

Aquesta oposició, a vegades radical i amb algun episodi violent amb intent de sabotatge de les obres de dessecació²⁸, es va mantenir gairebé fins a la concessió definitiva de les obres de dessecació a la *New Majorca Land Company*, i fins i tot amb algunes manifestacions contràries encara en temps dels anglesos²⁹. Tot i les primeres resistències dels poblers, no deixa de ser sorprenent el fet que, a partir de la concessió als anglesos, són els poblers els que més s'impliquen i se'n beneficien de l'empresa de dessecació.

La històrica lluita per preservar els drets comunals de pastures per bestiar i segar bagatge és prou coneguda i està ben documentada a multitud de plets i processos que els jurats de sa Pobla hagueren de mantenir al llarg dels temps. El 1708 s'aconsegueix la concessió per a establir parcel·les en una superfície de 145 hectàrees en trossos de mitja quarterada amb un cens i compromís de fer 4 jornals per cada mitja quarterada obtinguda en treballs en el torrent. El 1722 els establits ja eren 442.³⁰

Després de la Guerra de Successió (pau d'Utrecht de 1713), el 1719 el borbó Felip d'Anjou o Felip Vè es venja anul·lant els drets i les concessions fetes pel seu antecessor, l'Arxiduc Carlos: a Sa Pobla la venjança arriba amb la retirada de l'administració de sa marjal als regidors de sa Pobla... *“ja que els establiments eren il·legals al haver-se contractat amb els representants d'un rei intrús”*.³¹ El 1793, com a conclusió del plet encetat 76 anys enrere, un Reial decret torna els terrenys de sa marjal al Reial Patrimoni, tot i que l'ús de pastures i bagatge seguirà sent comunal.

El cas del cotoner maltès

El 1817 tenim una bona prova del recel i l'hostilitat amb què era rebuda qualsevol empresa que tingués intencions de canviar les coses, en la dramàtica aventura d'Antonio Vasalli, ciutadà de Malta³², el qual havia aconseguit un préstec de 6000 reials per part del Reial Patrimoni per a introduir el cultiu del cotó. En principi la intenció de Vasalli era la d'explotar en emfiteusi sis o set quarterades on : *“El suplicante no se propone otro fin en su empresa que introducir este vegetal y fomentarlo...”*

Segons les paraules del propi Vasalli, l'experiència va ser tot menys d'acolliment i hospitalitat: *“...tiene los habitantes inimicos, no por algún motivo personal; pero son naturalmente contrarios al extranjero, y son tan barbaros que con todo que ganan por el trabajo del algodón, no puedan veer ni el nuevo cultivo ni los coltivaros, y odian á muerto los colonos. En el dia 27 de marzo ultimo los pagesos posaron fuego á la casa del Establecimiento á Son Sabatier y cremaron con ella todos los instrumentos rurales con mucho daño á la empresa y ruina del cultivo... ¡¡¡ Cotoner si no fuggi, ti farem fugir de sa Pobla!!!, con semejantes insultos y insolencias, y lo hacen mismo los hombres.”* De poc li va venir deixar la pell a aquest home, ja que: *“ ... se trova ya de tres meses gravemente enfermo y en el mes de julio pasado ultimo fue somministrada á él la Sagra comunion y la extrema Unction...”*

No els hi mancava raó als poblers en oposar-se a aquest cultiu, ja que com confessa el propi Vasalli *“Finalmente es menester confesar y decir que la experiencia (en) la Puebla, como ahora ya es notodio bastantemente, el algodón producido (es) menor que todos los otros generos, porque él ocupa la tierra todo el año y los pageses en el mismo terreno siembran dos u tres veces en cada año. Asi es inutil gastar mas dinero y salud*

para introducir el (cultivo) del algodón en las marjales de la Puebla en una época q.e este (.) se trova en todos los puertos venal á buen mercado.”

El Reial Patrimoni fins i tot hagué de renunciar a recuperar els sis mil reials prestats a Vasalli. Amb data 31 de desembre de 1819 Laviña certifica que “ *El emprendedor nada parece le quedó que hacer para su beneficio y el del Rl. Patrimonio, mas la esterilidad por una parte, la oposicion que encontró en aquellos naturales, efecto de su ignorancia á recibir este nuevo veneno de cultura y las enfermedades que ha padecido, le han puesto en el lastimoso estado de haber hecho un abandono de todo, y reducido a la miseria , mendiga el sustento...*”

Confrontació d'interessos

Posteriorment i en distints documents corresponents als projectes de dessecació queda palesa aquesta oposició oberta dels poblers, així com també les vertaderes intencions dels interessats en el negoci de la dessecació i explotació de les terres adquirides:

.- Opinión que domina en la Puebla sobre la canalización de la Albufera.

“En los primeros momentos en que se hizo publico el proyecto de desecar la Albufera, obtuvo la general aprobacion y hasta con entusiasmo se trataba de favorecer la Empresa tomando parte de las acciones, y auxiliandola por todos los medios posibles. .../... Empero cuando despues de haberse espedido la Real orden de 19 de Noviembre de 1851 se ha reconocido la imposibilidad de desecar la Albufera ... que lo unico que se trata de realizar es la canalizacion, y que para ello se anuncia en la misma Real orden la espropiacion forzosa en cuanto resultase necesaria, desde entonces ha cambiado notablemente la opinion y rectificandose de dia en dia se manifiesta ya contraria a la realizacion. .../...

2º porque se miran los perjuicios inmediatos que van á sufrir los propietarios conradores: En primer lugar por el aumento de jornales desde el momento en que se den principio á las obras, y en 2º en el cultivo de las tierras marjales cuyo mejor ó unico abono es el conocido bajo el nombre de formiguers, que se reduce á quemar la tierra para lo cual no sirve la leña ni otro combustible, que la enea y retama aguatil, que se cria en los prados contiguos, y que va á desaparecer en el momento de su desecacion. 3º Porque considerando los propietarios de estos mismos prados contiguos las pocas ventajas que puede prometerse la Empresa, miran segura la espropiacion forzosa de una crecida parte de su propiedad...

Asi es que la fundacion de la sociedad primordial anunciada por los SS. Bouvy y Vernier, en el escrito que se me comunicó en 3 de Enero de este año, y de que remití copia, no ha conseguido hasta el presente hallar un numero de suscriptores que pueda asegurar su constitucion.³³

.- “...V.M. posee una estension considerable de terreno en la demarcacion del territorio, objeto de dicha empresa, conocido con el nombre de Los Prados del Rey, y en el que tienen derecho mas bien tolerancia de pastar sus ganados los inmediatos vecinos de la villa de la Puebla. Los mismos terrenos no rinden, segun tienen entendido los esponentes, ningun producto al Patrimonio de V.M. Podrá, pues, ser muy ventajoso á este, á los esponentes y al público, el que se sanearan las indicadas tierras, y reduciendose á cultivo, se hicieran productivos aquellos incultos terrenos, cuyos pastos no pueden aprovecharse sino en una corta temporada del año. En vista de lo espuesto á V.M. (rendidamente) Suplican, que se digne concederles á censo enfiteutico, previa tasacion, los espresados Prados del Rey, con la condicion de indemnizar á los vecinos

de la villa de la Puebla por los derechos que acaso tengan sobre aquel territorio, pues el ánimo de los esponentes es no causar perjuicio á nadie.”³⁴

.- “...porque hace mucho tiempo, que sus vecinos disfrutaban sin contradicción alguna de dichos Prados, y aunque por las noticias que he podido adquirir solo tienen derecho á apacentar en ellos sus ganados propios en virtud de una antiquísima concesión de los Sres. Reyes de Aragón á cuyo Real Patrimonio pertenecían, el hecho es que sea por descuido ó por otras causas disfrutaban dichos vecinos del pleno y absoluto usufructo de los Prados del Rey sin que haya usado el Real Patrimonio hace muchos años de la costumbre que tenía en lo antiguo de arrendar los pastos que escedían á las necesidades de los ganados propios de dichos vecinos y que se llamaba en el dialecto del país el Superxant.” Palma 15 de Enero de 1857³⁵

(Carta del Batle del R.P. José Fernandez Monserrat a l’Intendent General de la Reial Casa i Patrimoni)

Al cap d’un mes, el mateix Batle del Reial Patrimoni exposa:

.- “...Por todas estas consideraciones y no teniendo los vecinos de la Villa de la Puebla otros derechos sobre los Prados del Rey que la servidumbre de apacentar en ellos sus ganados propios, derecho otorgado á dichos vecinos por pura gracia y sin título alguno oneroso... y á indemnizar á los vecinos de la Puebla de los perjuicios que se les sigan por la pérdida de la servidumbre de pastos que deben á la minificencia de los Reyes, indemnización que pudiera consistir en metálico ó en tierras á arbitrio de las partes interesadas ó por determinación expresa de S.M. debiendo tenerse presente una indemnización al hacerse la tasación de los terrenos pedidos para que fuese baja de su precio”. Palma 17 de marzo de 1857.³⁶

(Carta del Batle del R.P. José Fernandez Monserrat a l’Intendent General de la Reial Casa i Patrimoni).

És important assenyalar aquí que les afirmacions del Batle del Reial Patrimoni en aquell moment no són gens desinteressades, ja que un any més tard es convertirà en propietari de la Gran Albufera i reclamarà per a ell la concessió i els drets d’expropiació.

També a la revista Sa Marjal, i signat com a Pere A. Serra Corró, se’ns donen més detalls sobre aquesta posició ferma dels poblers: “Pero com que els poblers tenían unes 300 corderades de comuna que veyan haurian de perde, y creguent, per altre part, que sa dissecació los sería molt perjudicial a ses marjals y a ses 800 cinias qu’hey havia a les horas...”³⁷ “Finalment...s’otorgá a sa companyía inglesa sa propietat dels terrenos dissecats, que pujaven 2882 corderades que, juntament am lo que después comprá de Son Santmartí i algunes porcions més formaren un total de 3882 corderades.”³⁸, de les quals 215,40 Ha correspongueren a les terres del Reial Patrimoni.³⁹

3 El debat entorn a la insalubritat

En el *Diario de Palma* i altres diaris de l’època, com *El Isleño* o *El Juez de Paz*, hem trobat al llarg d’aquests anys de mitjans segle XIX moltes notícies relacionades amb s’Albufera.

En el *Diario de Palma* a partir de 1861 trobem un recull exhaustiu de tots els esdeveniments relacionats amb els projectes i temptatives per dur a terme la dessecació, no només de s’Albufera, sinó també a altres zones humides de Mallorca. Des de la secció la “*Reseña sanitaria*”, el metge Antoni Gelabert elaborà tot un panegíric de qualsevol intent per eradicar les causes de la insalubritat provinent de les zones palustres, aportant una relació cronològica amb informació detallada sobre aquesta qüestió.

Dels seus articles són les següents anotacions: per Reial Ordre de 28 d'abril de 1847 es manava la instrucció d'un expedient : *resultando la verdad o inexactitud del aserto que la Albufera es perjudicial á la salud pública*". Atenent aquesta Reial Ordre es va constituir el 24 de maig de 1847 una comissió formada per diversos propietaris i persones influents (entre d'ells Joan Massanet diputat provincial) i els metges Joan Reinés, Pere Seguí, Jaume Jaume, Gabriel Alomar, Jaume Serra, Andréu Alós i Joan Mas.

A més, es va demanar també dictamen a la Junta provincial de Sanitat, a l'Acadèmia de medicina i cirurgia i als ajuntaments de sa Pobla, Alcúdia, Muro i Santa Margalida perquè manifestessin si, en el seu parer, les febres i altres malalties estacionals que se pateixen en aquests pobles tenen per causa principal les aigües embassades de s'Albufera, i si creien que dessecant-les i convertint-les en terres de cultiu desapareixerien o minvarien notablement aquestes malalties.

Un rere l'altre, amb l'excepció de sa Pobla, emeten dictàmens molt negatius de la nefasta influència que exerceix s'Albufera a tota la comarca, i la necessitat imperiosa de la seva dessecació. La descripció de l'origen de tots els mals és d'allò més suggerent des del punt de vista literari:

.- "atribuye la causa de las enfermedades que endémicamente se observan en la Puebla y los otros pueblos inmediatos... á los efluvios miasmáticos de las aguas pantanosas..." (Pere Seguí, profesor en medicina)

.- "...higiénica y razonadamente la Albufera es un inmundo lozadal de cinco leguas de circunferencia, y el mefitismo que exhala ...es bastante para alterar las cualidades del aire respirable...desecándola y destruyendo el foco de putrefaccion que contiene, desaparecerian sino todas, al ménos las más poderosas causas de insalubridad de tantos pueblos."(Joan Reynés. Metge, Alcúdia)

.- "... a causa de los gases mefíticos que se elevan de ella, de los estanques, pantanos y terrenos pantanosos; los que todos los años diezman aquellos habitantes, á consecuencia de las calenturas pútridas y tifoideas á mas de las intermitentes que les causan." (Jaume Jaume)

.- "...no le cabe la menor duda...que las principales causas...dependen exclusivamente de las exhalaciones pútridas que manan de ella..." (Andreu Alós)

Contrasta en aquest context, la defensa de la salut dels seus habitants, que feia sa Pobla, sobretot quan els altres ajuntaments - Alcúdia al capdavant - lluitaven per la dessecació amb les qüestions sanitàries com a únic argument.

L'ajuntament de sa Pobla admet de forma contundent i no nega que *"...considera un hecho exactamente comprobado por la esperiencia que las enfermedades endémicas reinantes en dicho pueblo y limítrofes, dimanen en la parte esencial de la atmósfera húmeda y de los miasmas pútridos que se desprenden de los marjales, de los prados lindantes con ellas que terminan á las grandes lagunas de la Albufera. Hace mencion de la grande humedad de aquel terreno por efecto de la gran afluencia de aguas por ser una de las partes mas bajas de la isla, de los muchos manantiales que fluyen en ella continuamente, y el lento desagüe que tienen á la mar por la poca declinacion del terreno. Atribuye la insalubridad á la descomposicion de las materias animales y*

vegetales que se estraen en la triple limpia de las acequias y marjales, á la desecacion de los prados cuando bajan las aguas, al cultivo y enriamiento del cáñamo á que ningun otro vegetal puede reemplazar.”, però no esmenta ni apunta com a solució la dessecació dels terrenys.

De tots els dictàmens presentats amb bastant rapidesa, els únics que es desmarquen de la resta són els de Jaume Serra el qual diu que “ *les malalties de que són atacats els habitants dels pobles limítrofes a s’Albufera no creu que dimanin dels efluvis d’aquesta, ni del suposat embassament de les aigües... (però) sí de l’atmosfera pútrida i deletèria que se forma amb la descomposició de les matèries que s’extreuen de les síquies, canals i torrents de sa marjal, en les neteges que d’aquestes es fan alguns cops a l’any.... i als efluvis càustics que exhaleu els cànems en el temps d’amarar-lo, el conservar-los després en manades dins la població i espadar-los allà mateix; considera són degudes les expressades malalties, per provar-lo entre les vàries raons que expressa cita que el seu desenvolupament, progrés i caràcter greu , es dóna en el temps i l’època de l’amarament i espadat del cànem i que els efluvis que s’eleven de la llacuna no tenen més que una influència passiva ó secundària en la seva producció.”*

També Joan Serra Cifre, el qual diu que “ *encara que poden influir en la producció de les calentures intermitents els efluvis que s’eleven de s’Albufera , creu aquesta influència passiva, accessòria i tal vegada insignificant en comparació amb altres més directes i poderoses, com la humitat dels terrenys i el fluir de les aigües. Fa l’observació de que “antigament hi havia a sa Pobla menys veïns i que ara els habitants són més robusts i esponerosos”*.

Vistes les discrepàncies de sa Pobla amb la resta, el Consell Provincial amb data 8 de febrer de 1848, exposa les conclusions preliminars i torna a demanar dictamen a tots els pobles menys a Sa Pobla, especificant que se confirmi o contradigui l’opinió de Sa Pobla. Com era d’esperar tots els altres dictàmens reafirmen i amplien les seves argumentacions.

El Consell provincial en el seu dictamen de 6 de juny de 1849 certifica la comprovació que s’Albufera és el focus principal de la insalubritat d’aquell entorn.

L’enginyer Antonio López en informe de data 21 de novembre de 1849 indica la importància de dur endavant el projecte. Amb data 6 d’abril de 1850 se publica un anunci en el Butlletí Oficial en el que se cita a totes les corporacions i persones que se creguin amb dret a s’Albufera perquè així ho acreditin.

En resposta a aquest anunci l’Ajuntament de Sa Pobla en data 21 d’abril: “ *manifesta seran greus els perjudicis que es causaran als seus administrats si es du a efecte la dessecació, perquè creu que se produirà la decadència i deteriorament de les terres de marjal. A més que de molt antic els hi està concedit l’aprofitament de les pastures de S.M. i la sega de bagatge per a l’adobament d’aquestes terres.* ”⁴⁰

Finalment per Reial Ordre de 19 de novembre de 1851 es declara d’utilitat pública la dessecació de s’Albufera, donant dos mesos al Reial Patrimoni perquè manifesti si té interès en dur-la a terme pel seu compte; en cas negatiu es reserva el dret a les obres a Paulí Verniere i Paul Bouvy com a primitius promotors d’aquestes.

La resistència de l’Ajuntament de Sa Pobla.

En el mateix context però ja relacionat amb una possible concessió - en concret, la de José Leal i Canut -, el Batle del Reial Patrimoni (José Fernández Monserrat) en data 4 de setembre de 1856, en ofici dirigit al Batle d'Alcúdia li comunica una Reial Ordre en que es demana l'opinió d'aquest ajuntament sobre la conveniència de dessecar s'Albufera. En la mateixa data es remet ofici del mateix Batle del Reial Patrimoni al Batle de Sa Pobla en el què li comunica la Reial Ordre exigint informació sobre sol·licitud -de José Leal y Canut - demanant adquirir a cens emfitèutic els terrenys del Reial Patrimoni.

Al primer ofici contesta extensament l'Ajuntament d'Alcúdia en data 16 d'octubre de 1856, mostrant-se totalment favorable i desitjós de l'inici de les obres de dessecació. L'ajuntament de sa Pobla es fa el sord i comença un seguit de recordatoris i reclamacions. El Reial Patrimoni acudeix al Governador Civil perquè obligui a l'ajuntament de Sa Pobla, perquè *"... Con arreglo á la Real Cedula de 13 de Abril de 1783 debe oirse á los Ayuntamientos siempre que se trate de dar en Establecimiento propiedades del Real Patrimonio y la conveniencia de esta disposicion está toda de parte de los mismos Ayuntamientos pues tiene por objeto que estos puedan alegar los derechos que acaso tengan á los terrenos cuyo dominio util se trata de enagenar. Para evitar empero maliciosas dilaciones previene dha. Rl. Cedula que los Bailes generales del Real Patrimonio acudan á los Intendentes para que estos obliguen á los Ayuntamientos á que evacuen prontamente los informes que se les pidan y para que (acuerden) las providencias convenientes contra los Ayuntamientos morosos á fin de que en lo sucesivo sean mas solícitos en dar el debido curso á tales espedientes= Residiendo en la actualidad todas las atribuciones de los antiguos Intendentes en los Gobernadores de provincia tengo el honor de acudir á V.S. rogandole que mande al Ayuntamiento de dicha villa de la Puebla que evacue inmediatamente el informe mencionado..."*⁴¹

A la fi, el 15 de febrer de 1857, després de nous requeriments del Batle del Reial Patrimoni i del Governador, l'Ajuntament de sa Pobla emet un informe en el qual fa un repàs històric dels drets que els emparen i argumenta contra els projectes de dessecació, insistint en les raons esgrimides en torn a la salut pública: *"El proyecto que se proponen los firmantes...de disecar estos Prados y reducirlos á cultivo, es un proyecto que si se realizase, ocasionaria gravissimos é incalculables perjuicios tanto á este vecindario como al mismo Real Patrimonio... Los firmantes intentan robustecer su representacion á la sombra de la salud publica y á este efecto se prometen una gran mejora en la salubridad del vecindario. Pero ó nada influyen los Prados en la salud publica, poco ó nada influyen en las enfermedades endemicas de este Pais. .../...*

*La salud de este vecindario es bastante robusta excepto en la epoca del enrrio y demas elaboraciones del cañamo principal cosecha de estas Marjales...Las enfermedades predominantes dimanan del improbo trabajo á que estos vecinos se dedican para el cultivo del cañamo de la accion putrida y caustica que produce su enrrio, sus labores y administracion. Causa es esta tan conocida y poderosa que siempre ha llamado la atencion del Gobierno y que si bien por el Real Patrimonio á sus costas ha intentado abolir el cultivo del cañamo y suplirlo con el del algodon tal empresa en que se espendieron por el Real Patrimonio crecidos caudales fracasó y quedó subsistente el cultivo del cañamo."*⁴²

4 Els mals de s'Albufera des d'una marcada visió determinista

Pel que fa a les causes reals d'insalubritat relacionades amb s'Albufera, no hi ha cap dubte sobre la nefasta influència que el paludisme - en les seves variants de tercianes, quartanes o malignes - tenia sobre les poblacions veïnes a les zones humides de tota Mallorca. Són nombrosos els documents i testimonis de l'època que apunten com a causa de tots els mals, la influència maligna de la proximitat a la zona humida, sigui pels *efluvis miasmàtics*, per l'*atmosfera deletèria*, per la putrefacció dels elements o per les tasques relacionades amb amarrar i espadar el cànem.

El cas d'Alcúdia emperò és diferent de la resta de pobles de la comarca degut a una pèrdua de població molt important, atribuïda total o parcialment a la seva proximitat a s'Albufera.

Com es pot observar en el document *Pla de repoblació de 1811*⁴³, també la pròpia insalubritat de la Ciutat d'Alcúdia és considerada una de les causes: *“La Ciudad de Alcudia en otro tiempo opulenta, y hoy totalmente arruinada y miserable, reclama a su favor la compasion de V.E. Su suelo es el mas feraz de toda la Ysla; sus granos, aceites, y vinos de los mas esquisitos; su situacion entre dos puertos es hermosissima, y su cielo mui despejado. Sin embargo huyen las gentes de ella por enfermiza, y escita la compasion ver tanto numero de edificios, hermosos en otro tiempo, arruinados hoy, y los mas de los que restan, amenazando ruina. Se atribuye esta grande diferencia, y su insalubridad á las marjales de las dos Albuferas contiguas: a la falta de la limpieza de las Acequias que desaguan en la Albufera grande: a embalsar los cañamos en aguas detenidas, á que no se les da salida: y por fin a que se han llenado de agua los sotanos de las casas arruinadas, y aunque para el remedio de este daño se han destinado presidiarios que los terraplenen con los escombros de las mismas casas, falta mucho para la conclusion de la obra.*

Yo entiendo que todas estas causas reunidas a la miseria de los pobladores, que no les permite vivir con el aseo y limpieza que corresponde, contribuyen juntas a la insalubridad de la poblacion y que si la ciudad se repoblase, poniendo en ella quantos fuegos puede contener, irian desapareciendo las enfermedades, que acaso proceden principalmente del desaseo, suciedad y falta de ventilacion de las casas que estan cerradas y por consiguiente se corrompe el aire en ellas.”

El metge Joan Reynés (1801-1882), ja el 1838 en una de les moltes cartes remeses al *Diario de Palma*, apunta com a causa passiva la proximitat de s'Albufera i *“insisteix en què la causa principal radica a les murades i els fossos”*⁴⁴, ja que la proximitat de s'Albufera a Sa Pobla i altres pobles és la mateixa i no es pateixen aquests efectes a la salut.

Juan María de Villaverde en l'exposició de motius del seu projecte ho veu així: *“La situacion ventajosisima del pueblo de Alcudia, el estado floreciente de su agricultura é industria y su considerable poblacion, la hacian disputar en los siglos pasados la capitalidad de toda la isla de Mallorca á la Ciudad de Palma. Pero habiendo invadido las aguas desbordadas de diversos torrentes aquellas fertiles y deliciosas comarcas, empezó la decadencia de tanta prosperidad y la deserción de sus moradores que se veian perseguidos de un contagio perenne y terrible por el estancamiento y corrupcion de aquellas aguas. Con siglo y medio de progreso que han hecho las inundaciones, Alcudia se vé hoy desierta, sus campos incultos, y convertido cuanto la comprende y rodea, dentro de la considerable estension que se ha indicado, en un foco espantoso de desolacion y de muerte.”*

El 1898 en conferència titulada *Despoblación de Alcudia*⁴⁵ i llegida en el col·legi mèdico-farmacèutic de Palma, Enrique Fajarnés i Tur explica les causes del despoblament de la Ciutat: “ *El germen patógeno adquirió entonces, en las ciénagas vecinas de Alcudia, una actividad inusitada, especialmente durante los rigurosos calores del verano. La mayor parte de la población quedó herida violentamente por el paludismo; los destacamentos de tropas experimentaron tantas bajas que tuvieron que abandonar el servicio de resguardo marítimo por falta de hombres para vigilar la costa; los niños de constitución débil, no pudiendo resistir la intensidad del veneno, dieron con más frecuencia que los adultos, un contingente crecidísimo de defunciones.*

La malaria restaba elementos á la población, y muchos de los que quedaban incólumes ó convalecientes, empujados por el pánico desamparaban aquella ciudad enfermiza, en busca de otro lugar que ofeciera mejores condiciones higiénicas. De esta suerte, la corriente emigratoria y las fiebres traidoras reducían cada día más el nucleo encerrado en la ciudad de Alcudia.”

Morbiditat versus mortalitat endèmiques

En el seu llibre, *Alcúdia al S.XVIII i primera meitat del XIX, una època de crisi*⁴⁶, Francesca Serra i Cifre, en primer lloc descarta “*el factor geogràfic com a determinant, en el sentit que s’Albufera, factor al qual s’ha donat prioritat per explicar l’enfonsament del municipi, no era un element nou a l’època de l’estudi*”...i se sap que “*Alcúdia, anteriorment, havia assolit un lloc força rellevant dins l’illa, malgrat estar situat a prop de les zones pantanoses, havia ocupat un lloc entre els pobles més populosos de Mallorca.*”

Sempre referint-se a Alcúdia, aquesta historiadora apunta com a causes principals del despoblament i declivi a factors socials i polítics i de fiscalitat com és el cas del *tancament del Port d’Alcúdia l’any 1720 a causa de la pesta que es declarà a Marsella, tancament que es va perllongar trenta cinc anys amb continus tancaments posteriors: rivalitat de Ciutat i de poderosos interessos en el Port de Palma.*

A l’anàlisi detallat que se’n fa de les causes de mortalitat en aquest estudi esmentat – per a un període determinat (1700-1860) - es detecta que les malalties palúdiques figuren en quart lloc, després de la pulmonia, constipats i inflamacions, a més no revestiren mai caràcter epidèmic. El problema de les tercianes i quartanes era més que de mortalitat, de morbiditat, fet que “*ocasionava grans trastorns a la població a causa de la llargària del procés de la mateixa malaltia. La gent afectada quedava sense resistències...*”

Hem de tenir en compte que fins el 1880 no fou descrit el plasmodi o paràsit causant del paludisme, i fins a principis del segle XX no es va aclarir bé la transmissió a través del mosquit *Anopheles*. La revista *Sa Marjal* contribueix ja el 1909, a la tasca divulgadora del vertader agent de transmissió del paludisme i de les actuacions per combatre’l.^{47 i 48.}

5 L’empremta dels anglesos

L’obra de la *New Majorca Land Company* a s’Albufera mereix d’un estudi i una dedicació que superen amb escreix el que es pretén sintetitzar en aquest resum de projectes. Parlem de la transformació de la realitat física, econòmica i social de tota una comarca de l’Illa; per això mateix sembla increïble que aquesta empremta i la transcendència de l’empresa de dessecació hagi quedat tan diluïda. Segons diverses

fontes les obres congregaven uns 1500 treballadors⁴⁹, i tenim notícies per la premsa d'aquell temps⁵⁰ que les obres començaren el 28 d'abril de 1863 i continuaren fins el novembre de 1870, amb un seguit de pròrrogues i projectes de modificació. Definitivament les obres varen ser certificades per Reial Ordre de 15 de novembre de 1871, per la qual s'atorgaren a l'empresa la propietat dels terrenys dessecats. El cost total oficialment va ser de 37.000.000 de reals i la superfície dessecada de 2050 Ha⁵¹.

Se'ns dubte els anglesos foren homes de negocis emprenedors i agosarats perquè varen innovar i posar en pràctica enginys hidràulics i maquinària agrícola de fabricació pròpia o importada com a primícia a Mallorca i fins i tot a Espanya. En el seu temps fou tot un esdeveniment social i així queda reflectit a la premsa del darrer terç del XIX : “...*Allí brilla con todo su esplendor la ciencia del ilustrado y respetable ingeniero D. Guillermo Green. Allí resplandecen tambien los ingenios de directores de máquinas, siendo un inventor de ellas D. Daniel Henry. Véñse allí enseres de labranza nunca soñados en Mallorca. Allí, un espíritu observador se goza y estasia admirando la laboriosidad y el genio emprendedor de los hijos del pueblo mas grande de la tierra, la soberbia Albion.*”⁵².

D'aquests esdeveniments recollits a la premsa s'adjunten com a miscel·lània als annexes d'aquest resum dos petits exemples.

Quasi bé foren 33 anys de presència activa de la Companyia i especialment de la figura de Lee La Trobe Bateman -fill i hereu de John Frederic LaTrobe Bateman - personatge implicat en distintes facetes socials i culturals de l'Illa, especialment de Palma.

El propi Henry Robert Waring, enginyer director de la Companyia en temps del fill de Bateman, ens dona moltes dades en diversos documents, deixant constància de les distintes experiències agrícoles, així com les dificultats d'introduir canvis en la mentalitat dels marjalers.

Reproduïm un extracte d'una memòria d'actuacions realitzades per la *New Majorca Land Company*, editada a Londres l'any 1878⁵³, per justificar i cercar inversions per un projecte de premsat de canyet pel posterior transport a Anglaterra: “ *En 1868 el drenatge era suficientment complet per permetre el cultiu a gran escala, i un sistema de subvenció recomanat pels nadius més intel·ligents ha estat adoptat per la Companyia amb l'objectiu d'atreure ma d'obra i capital. Aquest sistema que pareixia que en aquesta època havia de facilitar a la Companyia una condició rentable a la propietat bastant ràpidament era el següent: el llogater se comprometia a llaurar en profunditat la superfície de la seva parcel·la, fins una profunditat d'aprox. 50 cms. per tal de desfer la terra i cremar el que fos necessari...I executar totes les tasques de cultiu de primera classe, com estan fets a les Marjals. A canvi el llogater havia de rebre de la Companyia 2 lliures, 7 Xilings per Acre i podia ocupar aquest terreny per dos anys de lloguer. Amb aquest sistema quasi tota la propietat era cultivada entre 1868 i 1872 i una bona collita de civada, que aquesta època era l'única que els llogaters creien possible, se va produir en aquells anys; però els llogaters eren especuladors, eren pocs i tenien parcel·les massa grans per als seus mitjans. Com a conseqüència eren incapaçs, o no volien arriscar la despesa de més cultiu, que no podia ser pagat només amb les collites de civada. I per això la major part han abandonat les seves parcel·les quan expirava el període gratuït de lloguer.../... A l'any 1877 el número total de llogaters que pagaven lloguer en efectiu o en espècie era de 483, cultivant 857 acres de terra y l' àrea mitjana per llogater era 1'77 acres. Ara pareix probable que la ma d'obra extra a Sa Pobla ve a s'Albufera en la forma de llogater o subllogater.../... La Companyia ha començat la*

construcció de 2 pobles amb una idea d'atreure llogaters de les ciutats més llunyanes (de Pollença i de Búger)...Encara en circumstàncies favorables necessitaran molt temps per desenvolupar en la seva plena extensió la propietat de s'Albufera. Si l'àrea mitjana de terra cultivada pel llogater fos de 3 acres i mig,...el nombre total de llogaters necessari per a conrar l'àrea total no seria menys de 12000 que representarien una població purament agrícola de 5 o 6000 ànimes..."

D'altra banda, i al marge de la pròpia Companyia, s'endevinen altres interessos dels anglesos, com és la introducció del protestantisme a l'Illa, per part de W. Green, l'enginyer de les obres que sembla fou el principal representant d'aquella església a Mallorca; també pareix hi ha algun tipus de participació en els moviments polítics de la Revolució del 68 - ràpidament desmentits en comunicats de premsa⁵⁴ - que alguna influència degueren obrar per desencallar el contenciós sobre les expropiacions a què hem fet referència.

Queda per saber quin paper va jugar la guerra Franco-Purssiana –gran carestia d'aliments bàsics a Centre Europa – període que va de 1865 a 1870 i durant el qual s'aconseguí una gran fortuna amb l'exportació de cereals –principalment civada- als països en guerra. Hi ha algun document que suggereix que amb les exportacions de blat d'aquells anys es varen amortitzar amb escreix les inversions realitzades i justifiquen així l'abandonament posterior.⁵⁵ Potser això fos així pels altres accionistes, però no per J.F. Bateman que es va quedar com a únic accionista i que va seguir al capdavant de l'explotació agrícola de l'explotació fins que la va donar en herència al seu fill Lee La Trobe Bateman, el 1883.

Tornam a les paraules de Waring per recordar que *“En 1868 el drenatge era suficientment complet per permetre el cultiu a gran escala ...”* ¿ Què va passar quasi trenta anys més tard perquè s'Albufera entràs en declivi? ¿ Tindrien raó els buferers quan alertaven dels nombrosos ullals interiors i la poca consistència del terreny? El cert és que la surgència d'ullals que feien impossible els cultius i la salinització d'algunes zones fou un fet ja a la dècada del setanta, però sobretot la causa del declivi de l'explotació agrícola fou un conjunt de circumstàncies – especialment jurídiques i econòmiques – que finalment obligaren a malvendre s'Albufera a la família Gual de Torrella.

Són molts els testimonis que deixaren els anglesos, principalment arquitectònics, cartogràfics i d'enginyeria hidràulica; també documents escrits i memòria oral que s'ha anat passant entre generacions, i a Sa Pobla, Muro i Alcúdia es conserven encara en forma de topònims, història popular i en el cançoner:

*“... vengueren molts de extrengers
com s'inglès va fer es Canal,
un conradó especial i molts d'enginyés.../...
Vengueren manacorins, de Campos i Santanyí,
de Felanitx i Llubí y també molts d'algaydins...”*⁵⁶

Probablement amb el pseudònim de *Pere A. Serra “Corró”*, el vicari Parera escrivia en català a principis de segle a la revista Sa Marjal unes cròniques que anomenava *“Datos de s'Albufera”*. A ell li devem les millors pàgines escrites per relatar els treballs de la dessecació i tota casta d'inventaris de síquies, canals, camins, toponímia, noms d'aucells i plantes, així com reculls d'episodis històrics de s'Albufera. En *Corró* fou el pobler que més relació va tenir amb els anglesos i va actuar, segons ell diu, de *“Majordom de s'Albufera”* i representant a Mallorca del fill de John Frederic, en Lee

Latrobe Bateman, fins que s'Albufera va passar a mans de Joaquim Gual de Torrella, definitivament el 1896.

Sobre l'abast de l'empresa i l'afluència de treballadors ens diu *Corró*:

“Axí com generalment havien d'estar a dins es fanc y a dins s'aigo donaven de vuit a dotze reals qu'a les hores era un jornal molt crescut, y per axó encare que fos una feyna bastant malsana hey acudían grans estols de trabayadors. Inglesos, francesos, ervissencs, mahonesos y de casi tots es pobles de Mallorca, hasta de Manacor y de Ses Salines, venien a trabayar a s'Empresa, fins a n'es punt que, terme medi, hey feyan feyna unes 1500 persones que se pagaven amb or cada quinze dies y poc sá poc llá se les repartia uns ¡vint mil duros!”⁵⁷

De les moltes coses que podríem ressaltar de l'obra dels anglesos n'hi ha una que, per les seves característiques i dificultat tècnica ens agradaria esmentar. Es tracta del Canal de Rec, conegut com es *Canal Riego*, el qual en el seu temps va ser l'obra de reguiu dirigida per una sola companyia més extensa del món.⁵⁸

També s'agraeix trobar una descripció tan precisa com la que signa Pere A. Serra “*Corró*” d'aquesta obra: “*CANAL REC. Mención aparte y a pardemunt tot, merex es Canal Rec qu' es una de ses maravelles principals. Perque heu creguen aquells que may l'han contemplat en detenció, unicament dirém que té una estensió ¡notauhó bé! de 72.000 metros o sien 14 llogos de llargari, que pagant dit Canal a duro es pam; que es axí com se diu que costá, val uns 400.000 duros.*

Aquest Canal vulgarment anomenat Riego que a trossos esta ja destruit havia de servir per regar per medi de sifons admirables tota s' Albufera de sa caudalosíssima Font de Son Santjuan.”⁵⁹

6 S'Albufera després dels anglesos

Evidentment la història de s'Albufera i les seves transformacions no s'acaben el 1896 amb la venda forçada a la família Gual de Torrella, però els interessos dels nous propietaris no són ja exclusivament agrícoles i aquesta activitat amb els seus daltabaixos anirà en declivi progressivament.

Amb la propietat en mans de l'antiga noblesa mallorquina, seran molts els canvis que es succeiran, començant per l'abandonament i el deteriorament de moltes de les infraestructures i enginys hidràulics, i seguint per la introducció de l'arròs i tota una sèrie de projectes per explotar s'Albufera, que figuren a l'annexe adjunt.

En les primeres quatre dècades del segle XX s'Albufera va deixar de ser una gran finca agrícola –llevat dels arrendaments per arrossars i altres cultius . i varen primar altres interessos, des de la fabricació de paper –amb daltabaixos- , l'activitat cinegètica com un dels més grans i exclusius vedats de l'Illa per a divertiment de la flor i nata, els primers hotels –l'hotel Golf – amb el seu “green” per a practicar aquest esport per part dels primers turistes anglesos, la seva conversió immediata en camp d'aviació en esclatar la guerra, la venda d'accions als italians en plena guerra civil, el cultiu de ricí davant Ca Na Beatriu, que hauria pogut servir per lubricar els hidroavions Cant Z-506 que tenien els feixistes italians a la Base de Pollença...

Un segle després de les obres de la New Majorca Land Company, les dessecacions vendran en forma de rebliment definitiu i la desaparició d'immenses extensions de zona

humida en consonància amb els nous usos: abocador de cendres de la central tèrmica d'Alcúdia i urbanització de la barra i de la pràctica totalitat dels estanys de la part alcudienca.

No vull deixar d'esmentar unes línies del projecte d'explotació agrària de Cremades i Beneyto de 1901, perquè reflecteix perfectament les condicions d'explotació en què es plantejaven els futurs beneficis. Aquesta va ser la realitat que conegueren els jornalers i jornaleres que treballaren a s'Albufera fins a la meitat del segle XX.

“...y teniendo en cuenta que la mujer es un elemento importantísimo de trabajo, tanto por la baratura de su jornal como por su carácter humilde y trabajador, hasta el punto que hemos observado desempeñaban a maravilla las faenas más rudas, tales como la siega de arroz y otras, hay que presumir que no habrán de escasear los brazos necesarios para las faenas agrícolas de La Albufera...”

*El carácter del bracero de la región que nos ocupa es igualmente dócil y humilde, y su laboriosidad y sobriedad no tienen límites. El precio máximo del jornal del bracero es de 2'23 pesetas para la penosísima faena de limpieza y monda de canales, en la cual hemos tenido ocasión de verlos con agua al pecho pasar el día entero en esta ruda tarea, exceptuando los pequeños descansos (de media hora) a que el límite de resistencia de su constitución de individuos de sangre caliente y respiración pulmonar les obliga. Y conste que lo mismo realizan este trabajo en verano que en invierno...”*⁶⁰

Imatge del llibre de Llimona, J. i M.F. : Memoria-Informe.1941. Inèdit. A.R.M.. (AT) Fardell 294

Lluny de les idíl·liques postals que coneixem de principis del segle XX, les fotografies recollides en el llibre-memòria de 1941 ens mostren les mateixes condicions quaranta anys més tard, en l'autàrquica Mallorca franquista.

Francesc Lillo Colomar

ANNEXES:**Extractes de premsa de l'època sobre la contribució en la innovació tecnològica duta a terme pels anglesos.****L'arada de vapor**

“Anteayer 18 tuvo lugar el ensayo público de la máquina de vapor para arar, que la Compañía inglesa de la desecación de la Albufera ha hecho venir de Inglaterra.

El Sr. Gobernador de la provincia fué convidado á presenciar esta prueba y se trasladó, con varios amigos, el dia anterior en Son Cladera, propiedad del Sr. D. Juan Socias.

Los Sres. Greene y Wood salieron muy de mañana para Son Cladera, en donde se reunieron con el Sr. Gobernador y demas señores que lo acompañaban, para conducirlos á las obras de la Albufera, en donde se llegó á las diez.

Los señores ingleses esplicaron las obras que se recorieron en todos sus detalles. Todas las personas se admiraron del resultado logrado y del orden en el trabajo y comodidad que se proporciona á los operarios.

A las doce un ligero refresco fué ofrecido al Sr. Gobernador y demas señores en una de las casitas de la Compañía. Poco despues se salió par el punto del esnsayo de la máquina de arar, en donde se llegó á las dos de la tarde.

El Sr. D. J. Socias habia puesto á disposición de la Compañía uno de sus campos, lindando con la carretera de Inca á Alcúdia y en frente de Son Cladera.

El aparato se compone de una máquina de vapor montada sobre cuatro ruedas que comunica el movimiento á un arado, por medio de cuerdas metálicas.

La máquina fija estaba á unos 200 metros del aparato que trabajaba la tierra y que se componia de ocho arados. El campo tenía 182 metros de ancho.

Al llegar el señor Gobernador y su comitiva se principió el trabajo. Todo el mundo reparó en seguida la velocidad del arado y lo bien que quedaba la tierra, en donde entraba unos dos palmos.

La concurrencia era inmensa y todos los campos vecinos estaban llenos de coches y carros.

Personas inteligentes juzgaron que podria arar cinco cuarteradas en diez horas de trabajo y que ocho pares de buenas mulas no podian dejar la cuarterada como la dejaba el aparato, con igualdad de tiempo.

Durante unas dos horas estuvo funcinando el arado, ensayándose varias máquinas para cultivar la tierra, quedando todos admirados del buen trabajo que hacian.

Los aparatos son de los Sres. J. Y T. Howard de Inglaterra, que acaban de ganar el primer premio en Francia y que son seguramente de los mas aventajados é inteligentes constructores de Europa. (Diario de Palma 20 de maig de 1864. Núm.123)

El velocíped marí

“ Ayer se ensayó en este puerto el velocípedo que conforme dijimos dias atrás, se ha construido por cuenta de la empresa de desecacion de la albufera de Alcudia para surcar aquellas aguas terrestres, segun tenemos entendido.

El mencionado aparato conducia dos personas y recorrió el trozo de mar hasta cerca del Lazareto, se mueve por dos ruedas semejantes à las de un vapor, siendo digno de notarse su velocidad.

Una infinidad de cu(r)rriosos estuvo presenciando el acto no pudiendo menos de admirar semejante adelanto.

Nosotros nos complacemos el que haya tenido lugar este suceso como amantes que somos del progreso, y con mayor motivo por haberse verificado en esta capital la construccion de tal aparato.” (Diario de Palma, 8 de març de 1870. Núm. 54)

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES:

1. PUERTO SARMIENTO, F.J. La Ilusión Quebrada. Botànica, sanidad y política científica en la España Ilustrada. SERBAL/CSIC.1988
2. LLABRÉS, J. La Real Sociedad Econ. Mall. de Amigos del Pais y sus Actividades. B.S.A.L. T.XXXII.1971.
3. BARCELÓ PONS, B. “Contribución al estudio de la geografía agraria de Mallorca. El proyecto de De Caüterac para la desecación de la Albufera de Alcudia en 1799. B.S.A.L. Tom XXXI.
4. BARCELÓ PONS, B. “Realidad y Mito de la Albufera”. Separata del B.C.O.C.I.N. nº648. Julio-Septiembre de 1965. Palma
5. MASCARÓ, F. Desecación de la Albufera. Treball d’investigació per a la Llicenciatura. Universitat de Barcelona. 1973. Inèdit
6. ANÒNIM. El parto del monte en las cercanías de la Albufera. Imprenta de Miguel Domingo, Palma. 1813. Biblioteca Pública de Palma.
7. CORTES GENERALES Y EXTRAORDINARIAS. DECRETO LXXXII. *Incorporación de los señoríos jurisdiccionales á la Nación: quedarán como propiedades particulares: abolición de los privilegios exclusivos, privativos y prohibitivos: modo de reintegrar á los que obtengan estas prerrogativas por título oneroso, ó por recompensa de grandes servicios: nadie puede llamarse Señor de vasallos, ni ejercer jurisdicción Etc.* Cádiz, de 6 de Agosto de 1811. <http://www.cervantesvirtual.com>
8. CORTES GENERALES Y EXTRAORDINARIAS. DECRETO CXVIII. *Abolición de las leyes y ordenanzas de montes y plantíos y extinción de su conservaduría, subdelegaciones Etc.* Cádiz, 14 de Enero de 1812. <http://www.cervantesvirtual.com>
9. RUIZ, E. *Dictamen y presupuesto formado por el Coronel del Real Cuerpo de Ingenieros en 23 de Mayo de 1815.* Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7517 exp. 14-4.
10. Sa Marjal núm. 14. pp.24-27 (1910) Sa Pobla
11. BAILIA GENERAL DEL REAL PATRIMONIO BALEAR. *Expediente promovido con motivo de los daños causados en las Marjales de la Puebla por la avenida de aguas ocurrida en el mes de Diciembre de este año. Año de 1852.* Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7650, exp. 335.
12. RIFÁ, T. De. *Dictamen del Ingeniero Hidráulico Dn. Tomás de Rifá sobre las tierras marjales de la villa de la Puebla.* Archivo del Palacio Real de Madrid. Caixa 7517, exp. 32.
13. RIFÁ, T. De. *Plano de las marjales y prados de S.M. en la villa de La Puebla en el Reino de Mallorca.* 1816. Madrid. Archivo del Museo Naval, E-49-36./ Archivo General de Palacio, Madrid. sgt.4734.
14. MANERA ERBINA, C. El “Fruto de la Industria” y el contraste de la manufactura: la industria mallorquina que conoció Bartolomé Sureda, pp.49-51. In Bartolomé Sureda, *Catàleg Exposició: arte e industria en la ilustración tardía.* 2000. Madrid.
15. Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7517, exp. 47.
16. Copia del expediente instanctivo sobre la adquisición de la Albufera de la Villa de La Puebla nº 2. Archivo General de Palacio, Madrid. Capsa 7518, exp. 123.
17. Dictamen de D. Juan Sorá y D. Bartolomé Sureda en 3 de Octubre de 1830. Remitido original á la secretaria de la Mayordomia Maior de S.M. en 24 de Diciembre de 1830 acompañado del Mapa ó plan general de que se hace merito. Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7517, exp. 14(a).
18. SUREDA, B.&SORÀ, J. Plano de la Albufera grande de Alcudia y prados circunvecinos levantado en 30 de agosto de 1830. Archivo General del Palacio, Madrid. (Mapas, planos y dibujos, 473)
19. MAS I VIVES, J. Josep de Togores i Sanglada, Comte d’Aiamans (1767-1831) Biografia d’un il·lustrat liberal.
20. Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7530, exp. 709
21. SORÀ, J. Plano de la Albufera sita en término de la ciudad de Alcudia en la Isla de Mallorca. 1852. Madrid, Archivo General de Palacio, Madrid. Mapas, planos y dibujos, 4814.
22. (Bouvi&Verniere) Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
23. A.R.M. (AT) fardell 309

24. LÓPEZ MONTALVO, A. Memoria del desecamiento de la Albufera de Alcudia en Mallorca y terrenos inmediatos, formado con el plano correspondiente, en virtud de Orden de la Dirección Gral. de Obras Públicas de 25 de Enero de 1852. Palma. 1853. Archivo General del Ministerio de Fomento. L.17 Bis (14).
25. Gaceta de Madrid. Año de 1859. Martes 26 de junio. Número 179.
26. VILLAVERDE, J.M^a DE. Memoria descriptiva de las obras de desagüe y saneamiento de la Albufera de Alcudia en la Isla de Mallorca. 1857. Archivo General del Ministerio de Fomento.L.684.
27. VILLAVERDE (Op.Cit.)
28. Reseña Sanitaria del mes de julio de 1862. Diario de Palma, Núm. 231.
29. MASCARÓ, F. (Op.Cit.) pp.59-62.
30. BARCELÓ. Realidad i Mito...(Op.Cit.) pàg.6
31. BARCELÓ. Realidad i Mito...(Op.Cit.) pàg.6
32. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 1819, exp.155
33. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
34. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
35. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
36. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
37. Sa Marjal, núm. 23. pp.161-170 (1910)
38. Sa Marjal, núm. 91. pp. 97- 105 (1916)
39. Archivo General de Palacio, Madrid. Caixa 7530, exp. 709.
40. Diario de Palma. Reseña sanitaria del mes de mayo. 30 de junio de 1862. Núm.178
41. Archivo General de Palacio. Madrid. Caixa 7530, exp.709
42. Archivo General de Palacio. Madrid.Caixa 7530, exp.709. (de l'expedient de José Leal i Antonio Canut, 1855)
43. RUIZ BLANCO, JOSEF ALEX^o. Juez pribatibo, Director y Conservador de la Acequia Rl. En Alcira, y de la del Proyecto de nuevos riegos en el Reyno de Valencia. Plan de repoblacion de la Ciudad de Alcudia: establecimiento en terrenos incultos; y Desague de los pantanosos, que presenta a la Junta Superior de Mallorca. Arxiu Consell de Mallorca.
44. FERRER i FLÓREZ, Miquel. Un metge agossarat: Joan Reynés Ferrer, 1801-1882, metge d'Alcúdia.
45. FAJARNÉS i TUR, ENRIQUE. DESPOBLACIÓN DE ALCUDIA. Conferencia dada en el Colegio Médico-farmacéutico de Palma de Mallorca el día 11 de Noviembre de 1898. BB-3281. La real.
46. SERRA I CIFRE, F.M^a. Alcúdia al Segle XVIII i primera meitat del XIX. Una època de crisi. Alcúdia 1988. C.A. B-3831. Can Torró.
47. TORRES, G. El Anopheles. Revista Sa Marjal núm.4, pp.73-76. Any I. Sa Pobla 1909.
48. AGUILÓ,F. Tercianas. Revista Sa Marjal núm. 6, pp.109-112. Any I. Sa Pobla 1909.
49. PICORNELL,C.&GINARD,A. John Frederic Latrobe Bateman. In S'Albufera de Mallorca. Monog. de la SHNB Núm.4. MARTÍNEZ TABERNER,A.;MAYOL SERRA,J. (eds).1995.
50. Diario de Palma núm. 179. 7/8/1863.
51. POU BONET, E. Revista de Obras Públicas. 1872. 20, Tomo I (23): 268-269. Biblioteca Pública de Palma.
52. Diario de Palma, 6 maig 1865. Núm. 108. Biblioteca Pública de Palma.
53. WARING,H.R. The drainage, irrigation, and cultivation of the Albufera of Alcudia, Majorca; and application of the common reed as a material for paper. London.1878. Biblioteca Lluís Alemany V-2 (158) 14.
54. Diario de Palma, 2 de desembre 1868. Núm. 278. Biblioteca Pública de Palma.
55. LLIMONA,J. ; M-F. Memoria Agrícola de la Albufera de Alcúdia, pag.2. Inèdit. ARM –AT fardell 294
56. MATEU VIVES, P. El cançoner de s'Albufera. Primeres Jornades de cultura popular a les Balears. Aj. de Muro i UIB. 1993.
57. "CORRÓ", SERRA,P.A. Revista Sa Marjal núm.91, pàg.101. Any VIII. Sa Pobla
58. Minutes of proceedings of the institution of civil engineers; with other selected and abstracted. Vol.97. London 1889.Col·legi d'Enginyers de Londres.

59. "CORRÓ", SERRA,P.A. Revista Sa Marjal núm. 23, pàg.169. Any II. Sa Pobla
60. LLIMONA,J.; M.F, Memoria-Informe.1941. Inèdit. A.R.M.. (AT) Fardell 294.
- 61.CREMADES,E.;BENEYTO,L. Memoria descriptiva de la finca agrícola Albufera de Alcudia (en la Isla de Mallorca). Madrid.1901.BB-3248. La Real
- OBRADOR SOCIES, J. Marginalia, Marjals d'Hualfas. Sa Pobla. 1987
- ROSSELLÓ I VERGER, V.M. Prats i albuferes a l'àmbit mediterrani: de l'odi a la veneració. (21-34) In S'Albufera de Mallorca: aspectes geogràfics, històrics i socioeconòmics. Molina R. (ed.) Sa Pobla 2005.